

गडचिरोली जिल्ह्यातील असंगठित भात गिरणी
कामगारांच्या आर्थिक समस्यांचे अध्ययन

डॉ. जगदीश सो. हटवार
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
आर्ट्स अँड कॉमर्स नाईट कॉलेज, नागपूर.

साक्षं

प्रस्तुत अध्ययनातून प्राप्त परिणामांवरून वरील बाबींची माहिती उघडकीस येऊन या परिणामांचा उपयोग रोजंदारी तत्वावर काम करणारे असंगठित भात गिरणी कामगाराकरिता कल्याणकारी उपाययोजना आखण्यात होऊ शकेल. त्याचप्रमाणे मालक किंवा व्यावसायिकांचे लक्ष असंगठित भात गिरणी कामगारांच्या समस्यांकडे वेधून घेता येऊ शकेल. तसेच त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचा अंदाज येऊन त्यात कशा प्रकारे सुधारणा करता येऊ शकेल व त्यातील कोणते घटक भात गिरणी कामगारांच्या सर्वांगीण विकासात महत्त्वपूर्ण राहतील याचा आढावा घेता येईल. कौटुंबिक जीवनात त्यांना येणाऱ्या समस्या व यावर प्रभाव करणारे विविध घटक याची माहिती प्राप्त होऊन सामाजिक कल्याण प्रक्रियेत या माहितीचा उपयोग करून घेता येईल. याच अनुषंगाने संशोधनकर्त्याने खालील विषय

संशोधना करिता निवडण्याचे ठरविले आहे.

प्रस्तावना

आपल्या देशात 'असंगठित कामगार' हा व्यापकार्थी शब्द वेगवेगळ्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्री-पुरुष कष्टकर्यांच्या संदर्भात वापरला जातो. पापड लाटून अथवा बिड्या वळून पोट भरण्याचे 'घरस्थित' (होमब्रेड) काम उभेल किंवा टेल्यावर, रस्त्यावर भाजीविक्रीचा स्वयंरोजगार किंवा छोट्या घरगुती उद्योगांमधला कामगार तसेच शेतमजूर, बांधकाम मजूर, घराघरांतून धुणे-भांडी करणाऱ्या घरकामगार आणि अनेक इतर किरकोळ मजुरी करणारे सर्वच 'असंगठित' आहेत. 'संगठित' क्षेत्रात काम करणाऱ्या इतर कामगारांप्रमाणे भारतातील कामगारवर्गाने प्रचंड लढ्यातून मिळवलेला किमान वेतन कायदा, फॅक्टरी कायदा इत्यादी कामगार कायदे किंवा कायद्याने बहाल केलेल्या

मातृत्व लाभांश, भविष्य निर्वाहनिधी, वॉर्जुईटी इत्यादी कल्याणकारी योजनांचा त्यांना फायदा मिळत नाही.

'असंगठित' हा शब्द अनेक वेळा 'अनौपचारिक (इनफॉर्मल) शब्दाला समांतर पद्धतीने वापरला जातो. 'अनौपचारिक' अशा उद्योगधंद्यांना संबोधण्यासाठी वापरला जातो. जे कोणत्याही प्रकारच्या प्रचलित औद्योगिक कायद्यांच्या चौकटीत (उदाहरणार्थ, कंपनी कायदा) काम करीत नाहीत. हे खरे आहे की, एखाद्या 'अनौपचारिक' उद्योगात 'असंगठित'/'अनौपचारिक' कामगार काम करीत असणार, परंतु आपण हे विस्तरता कामा नये की आजच्या जागतिकीकरणच्या कालखंडात अनेक 'औपचारिक' उद्योगांमध्ये सुद्धा 'असंगठित' कामगार कामाला ठेवले जातात. किंबहुना या क्षेत्रातील रोजगाराला अधिकाधिक असंगठित स्वरूप घेण्याची प्रक्रिया चालू आहे. कॅटिन चालवण्यासाठी, कंपन्या व परिसराची साफसफाई, त्यातील बागकाम इत्यादी सेवा पुरवण्यासाठी आज मोठ्या प्रमाणात कंत्राटी कामगारांचा वापर केला जातो. शाळांमध्ये 'शिक्षणसेवकां' ची किंवा सरकारी योजनांची अमंलबजावणी करण्यासाठी अंगणवाडी अथवा 'आशा' सेविकांची अल्प मानधनावर नेमणूक किंवा बाहेरून काम करून घेण्याची ('आउटसोर्सिंग') पद्धत हे सर्व एका अर्थाने 'असंगठित' मजूरच आहेत. तेव्हा भारतातील असंगठित क्षेत्र किती गुंतागुंतीचे आहे हे लक्षात येईल. महत्त्वाचा मुद्दा असा आहे की, या सर्व कामगारांचे मोठ्या प्रमाणात विविध प्रकारे शोषण चालू आहे आणि देशातील सर्वात वंचित घटकात ते मोडतात.

हाच उपेक्षित घटक भारताचे ६० टक्के उत्पादन तयार करतो असा अंदाज आहे. आपल्या देशातील एकूण कामकरी जनतेचा विचार केला, तर अंदाजे ९५ टक्के लोक म्हणजे सरासरी ३५-४० कोटी असंगठित कामगार आहेत. देशातल्या स्त्री कामगारपैकी बहुसंख्य म्हणजे साधारणपणे १२-१४ कोटी असंगठित क्षेत्रात कामाला आहेत. २८-३० कोटी असंगठित कामगार ग्रामीण भागात काम करतात व त्यातले २२ कोटी कामगार शेतीशी निगडित व्यवसायात आहेत. त्यापैकी आठ-नऊ कोटी स्त्रिया आहेत. साधारणतः सात-आठ कोटी कामगार शहरांमध्ये काम करत आहेत. एवढ्या मोठ्या संख्येने असणाऱ्या आणि उत्पादनातील मोठा वाटा उचलणाऱ्या या क्षेत्रात काम करणाऱ्यांच्या वाट्याला मात्र प्रचंड द्वारिद्धय आहे. त्यांची स्थिती सुधारणे म्हणजे देशातल्या राज्यकर्त्या वर्गाची एक घटनात्मक जबाबदारी आहे, असा दृष्टिकोन घेण्याची गरज आहे. तरच त्यांच्या परिस्थितीत काही फरक पडू शकेल.

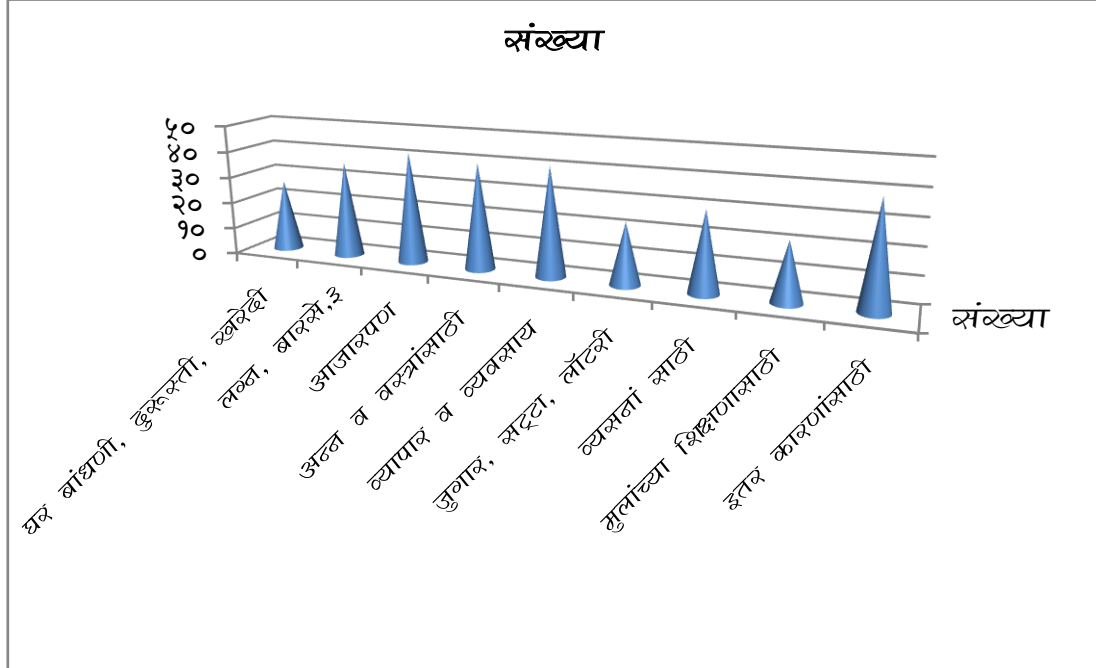
संशोधनाचे उद्देश

१. गडचिरोली जिल्ह्यातील असंगठीत भात गिरणी कामगारांच्या आर्थिक समस्यांचे अध्ययन करणे.

असंगठीत कामगारांच्या आर्थिक समस्या दर्शक सारणी :-

गडचिरोली जिल्ह्यातील असंगठीत भात गिरणी कामगारांच्या आर्थिक समस्यांचे अध्ययन करत असता प्रत्येक असंगठीत भात गिरणी कामगारांच्या कुटुंबांवर कर्ज असल्याचे समजले. हे कर्ज त्यांनी कोणकोणत्या कारणांसाठी घेतले? हे अभ्यासने कम प्राप्त आहे. कर्जाची कारणे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला असता पुढील आकडेवारी प्राप्त झाली.

अ. क्र.	विवरण	संख्या	प्र. प्रमाण
१.	घर बांधणी, दुकूस्ती, खरेदी	२७	९%
२.	लव्ण, बावसे, वाढदिवस,तेरवी, श्राध्द	३६	१२%
३.	आजारपण	४२	१३.८६%
४.	अन्न व वस्त्रांसाठी	४०	१३.४३%
५.	व्यापार व व्यवसाय	४१	१३.७२%
६.	जुगार, सट्टा, लॉटरी	२३	७.७२%
७.	व्यसनां साठी	३०	९.८५%
८.	मुलांच्या शिक्षणासाठी	२२	७.४३%
९.	इतर कारणांसाठी	३९	१३%
	एकूण	३००	१००%

वरील सारणीवरून असे निदर्शनास येते की, घर बांधणी, खरेदी, दुकूस्तीसाठी ९%, मुलांच्या शिक्षणासाठी ७.४३% कर्ज घेणारांचे प्रमाण कमी असून त्या तुलनेत सामाजिक कार्यासाठी १२.००%, कर्ज फेडण्यासाठी व इतर कारणांसाठी १३.१४% कर्ज घेतले आहे. आजारपणासाठी १३.८६% तर जुगार, लॉटरीसाठी ७.७२%, व्यसनांसाठी ९.८५% या अनावश्यक कारणांसाठी गडचिवाली जिल्हयातील असंघटीत भात गिरणी कामगारांनी कर्ज घेतले आहे. मुलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी सुद्धा १३.४३% लोकांना कर्ज घ्यावे लागले आहे. हे विचार करण्यासारखे आहे. व्यापार, व्यवसायासाठी १३% कामगारांनी आर्थिक कर्ज घेतलेले आहे.

निष्कर्ष

गडचिवाली जिल्हयातील असंघटीत भात गिरणी कामगारांच्या आर्थिक समस्यांचा अभ्यास करतांना असे आढळून आले की उत्तरदात्यांची स्थिती समाधानकारक असली तरी फारशी चांगली नाही. त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा

पाहिजे तितका उंचावलेला नाही त्यांमुळे उत्तरदात्याच्या आर्थिक परिस्थितीचा परिणाम सामाजिक जीवनावर विशेष झाला असे आढळून येते. भात गिरणी कामगारांनी विशिष्ट कारणांसाठीच कर्ज घेतात असे नाही. कर्जाची शक्य जेवढी कारणे असू करतात. त्यासर्व कारणांसाठी त्यांनी कर्ज घेतल्याचे दिसून येते. प्रत्येकांच्या समस्या भिन्न भिन्न स्वरूपाच्या आहेत. पण आर्थिक समस्या या सर्वांच्या आहेत.

संदर्भ सूची

- १) अळतेकर ए. एस. 'द पोझिशन ऑफ वुमेन इन हिंदू सिव्हिलायझेशन', नवी दिल्ली, १९६२.
- २) अनंतराम शर्यू, वडसे उमा - 'भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई १९९७.
- ३) आंबर्डेकर ना. श., पाटील ज. फा. - 'भारतीय कामगार समस्या व कामगार विधान' प्रकाशन महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती, विजयनगर, पुणे, १९७९
- ४) कऱ्हाडे, बी. एम. शास्त्रीय संशोधन पद्धती, पिंपळापूरे अॅण्ड कं. पब्लीशर, नागपूर, २०११
- ५) काळदाते सुधा - "औद्योगिक समाजशास्त्र", नाथ प्रकाशन, औरंगाबाद, १९८२
- ६) गुप्ता पद्मिनीसेन - 'वुमेन्स वर्क्स ऑफ इंडिया' आशिया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, १९६०
- ७) नाडगोंडे गुरुनाथ - 'औद्योगिक समाजशास्त्र' कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, विजयनगर, पुणे, ३०, २०००.
- ८) पाटील, जे. एफ., पठाण, के. जी., ताम्हणकर, पी. जे. व यादव, एस. बी., अर्थशास्त्रीय संशोधनाची तोंड ओळख, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, २०१२
- ९) फुले सुशीला - 'कामगार स्त्री', संवेदन प्रकाशन, औरंगाबाद, २००२.
- १०) बोधनकर, सु., अलोणी, वि. व कुलकर्णी, मृ., सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, पहिली आवृत्ती १९९३
- ११) भांडारकर, पु. ल. - सामाजिक संशोधन पद्धती, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, (दत्तराज प्रकाशन), नागपूर, १९७६